

in de dertiende eeuw, en dat de verandering toenam in de vijftiende en zestiende eeuw (pp. 73-105). Welke effecten hadden deze veranderingen op de duurzaamheid van de waterstaat? Gefinancierd door de belasting van grootgrondbezitters die niet in het gebied woonden en die hun winsten uit pachtinkomsten haalden, daalden de investeringen in waterbeheer in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw, met nefaste consequenties voor de staat van het waterbeheer als gevolg. De analyse van Soens is even methodologisch vernieuwend als overtuigend op het vlak van bronnengebruik. Dit boek zal zeker een mijlpaal in de waterstaatgeschiedenis blijven.

Michele Campopiano

Universiteit Utrecht

Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur

S. Bijker, M. Gravendeel en C.C. Verheus-Nieuwstraten, *Wezen en weldoen. 375 jaar Doopsgezinde wezenzorg in Haarlem* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2009) 196 p. ISBN 978 90 8704 085 7.

A.E.M. Janssen, *Naar best vermogen. Een geschiedenis van twee Nijmeegse weeshuizen 1558-2008* (Nijmegen: Valkhof Pers, 2009) 143 p. ISBN 978 90 5625 304 2.

Kees van der Wiel, *'Dit kind hiet Willem'. De Heilige Geest in Leiden – 700 jaar vondelingen, wezen en jeugdzorg* (Leiden: Primavera Pers, 2010) 228 p. ISBN 978 90 5997 088 5.

Weeshuizen hebben over gebrek aan belangstelling niet te klagen, want bijna jaarlijks verschijnt er wel een nieuwe historische monografie, vaak een jubileumboek. De drie gerecenseerde studies uit Haarlem, Nijmegen en Leiden hebben ook allemaal een rond jaartal in de titel en kunnen terugkijken op respectievelijk 375, 450 en 700 jaar historie. Dat er zoveel geschreven wordt over weeshuizen heeft voor een deel te maken met de aard van de instellingen. De eigenlijke taak van de weeshuizen bestaat niet meer, maar het kapitaal zit meestal nog in een fonds waaruit goede werken gedaan worden in lijn van de oorspronkelijke gedachte. Jeugdzorg en jongerenwerk kunnen regelmatig een beroep doen op dergelijke instellingen. Cultureel erfgoed blijkt ook de interesse te kunnen wekken, vooral als het de eigen historische wortels betreft. De weeshuiscomplexen zelf worden vaak met veel liefde herbestemd en traditionele regentenkamers weer in oude luister ingericht. Jubileumboeken over het eigen weeshuis zijn daarop een logische aanvulling. Genoemde drie boeken werden dan ook alle in opdracht van het eigen regentencollege geschreven. Dat maakt het uiteraard niet tot drie dezelfde boeken. Hoewel er veel – inhoudelijke – overeenkomsten zijn, vallen de verschillen tevens op.

Die verschillen zijn al direct zichtbaar aan de uitvoering. *Naar best vermogen* over Nijmegen is een klein en chique gebonden boekje met stofomslag. De bladspiegel is rustig en zwart-wit afbeeldingen komen slechts spaarzaam voor. Historicus en oud-medewerker van de Katholieke Universiteit Nijmegen A.E.M. Janssen schreef expliciet 'een' geschiedenis van de Nijmeegse weeskinderen en hulpbehoevende jongeren. *Wezen en weldoen* over de Haarlemse doperse wezenzorg daarentegen is een groot formaat paperback met veel afbeeldingen, alle in kleur. De Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem liet een aantal auteurs aan het woord over de eigen wezenzorg, die

zich in de loop der eeuwen uitsplitste – en weer verenigde – in diverse tehuizen. *Dit kint hiet Willem* springt er qua uitvoering het meest uit: rijk geïllustreerd en met harde kartonnen kaft. Kosten noch moeite lijken gespaard om de beeldredactie op een hoog niveau te brengen. Schilderijen, prenten, archiefstukken, kaartmateriaal, tabellen en grafieken wisselen elkaar af. Historicus Kees van der Wiel boog zich over de geschiedenis van het Leidse Weeshuis, maar kreeg expliciet als taak mee ‘ook een beeld van de ontwikkeling van de sociale zorg in Nederland’ te laten zien. Hiermee is het voor historici de meest informatieve studie van de drie geworden. Meer dan in de andere twee monografieën worden er verbanden en parallellen gelegd die het onderzoek naar weenzorg in het algemeen verder vooruit kunnen helpen.

Dit kint hiet Willem werd geschreven ter ere van heropening van het Weeshuis als het Nederlands Kinderrechtenhuis. Dat was niet de eerste grote wijziging die de instelling doormaakte. Het Heilige Geest Weeshuis in Leiden begon in de veertiende eeuw als een tehuis voor vondelingen. ‘Dit kint hiet Willem’ was de tekst op een van de briefjes die op de kleding van een vondeling werd aangetroffen. Het tehuis ontwikkelde zich in de daaropvolgende zeven eeuwen telkens tot een net iets andere instelling. Het boek volgt deze ontwikkeling chronologisch, startend bij de Heilige Geest, een organisatie zonder duidelijke oprichtingsdatum maar ‘van oudsher’ actief. Diverse steden kenden vergelijkbare initiatieven, die vermoedelijk niet aan de kerk gekoppeld waren maar door burgers voor burgers waren opgezet. Vanaf 1450 werden hier incidenteel kinderen onderhouden, aanvankelijk vooral vondelingen. Leidenaren konden deze kinderen adopteren, een gebruik dat in de tweede helft van de zestiende eeuw afnam. In die jaren kwamen er ook steeds meer gewone wezen dan vondelingen in het tehuis terecht. De weenzorg in Leiden, maar ook de algemene armenzorg in de stad en ver daarbuiten veranderden in deze jaren. De auteur schenkt er ruim aandacht aan. Vanaf 1583 ging de Leidse Heilige Geest als Weeshuis verder.

Aanvankelijk probeerden de regenten alleen de eigen Leidse wezen op te nemen. Met de komst van duizenden immigranten bleek dit al snel niet meer houdbaar. Vanaf 1596 waren daarom ook Vlaamse wezen welkom; het leverde meteen honderden extra kinderen op. De aantallen waren immens. In de jaren rond 1600 kwamen er 479 nieuwe wezen in het tehuis. In de tweede helft van de zeventiende eeuw groeide het aantal inwonende wezen zelfs tot meer dan duizend aan, met de nodige discussies tot gevolg. Halve wezen en verlaten kinderen moesten in principe door de gewone armenzorg opgevangen worden. De kosten werden gedeeld, maar de kinderen zelf kwamen toch in het Weeshuis terecht. Dit veranderde toen er in 1704 een nieuw tehuis werd opgericht: het Houhuis of Arme Kinderhuis. De scheiding bleef voor onenigheid zorgen. Werkelijk definitief werd de onderverdeling pas in 1774 toen de besturen van beide tehuizen onder druk van de gemeente met elkaar fuseerden.

De twee weeshuizen bleven in de achttiende en negentiende eeuw een belangrijke functie vervullen. Hulpbehoevende kinderen kregen er een degelijke opvoeding. Degelijk, maar zonder toekomstvisie. Er ontstond geleidelijk aan meer kritiek. Vernietigend was het boek *Arme Marie, een weeshuisnovelle* van Hendrik Tillema dat in 1868 verscheen. De auteur keerde zich tegen de praktijk in alle weeshuizen van het land, maar hij had als godsdienstleraar in het Leidse Weeshuis gewerkt. Zijn voorbeelden waren voor direct betrokkenen zeer herkenbaar. Het zorgde voor een bestuurscrisis in Leiden, waar een aantal regenten de taken neerlegde. Dat maakte de weg vrij voor een groep nieuwe regenten die anders dan hun voorgangers meer gericht waren op vernieuwing en modernisering. Zij gebruikten de nieuwste medische kennis over

het belang van hygiëne, stuurden de kinderen naar de stadsschool en zorgden voor enigszins pedagogisch onderlegde leidinggevenden.

De functie die in de negentiende eeuw nog duidelijk was, verdween voor de weeshuizen in de loop van de twintigste eeuw. Er veranderde tegelijkertijd veel in de jeugdzorg, waardoor diverse weeshuizen met andere doelgroepen in aanraking kwamen. Het Leidse Weeshuis stapte in de jaren '50 over naar zorg voor gestichtskinderen. Een volgende vernieuwing stamde uit 1973 toen een aantal Boddaerthuizen werd geopend. De regenten financierden het nog wel, maar de uitvoering kwam in handen van professionele hulpverleners. Het Heilige Geest Weeshuis werd een stichting met vermogen die aan diverse projecten kon bijdragen.

Hoewel de doopsgezinde weeshuizen in Haarlem een andere ontstaansgeschiedenis kenden, kwamen ook zij op dit laatste punt uit. Anno 2010 is er de Stichting Weeshuis der Doopsgezinden die met financiële hulp diverse initiatieven ondersteunt. *Wezen en weldoen* start met de geschiedenis van de doopsgezinden in Haarlem. Dat geeft de aard van deze bijzondere instelling goed weer, en is ook geen overbodige luxe. Haarlem kende rond 1600 maar liefst vijf verschillende doopsgezinde richtingen: Fries, Vlaams, oud-Vlaams, Hoogduits en een combinatie van Friese, Hoogduitse en Waterlandse lidmaten. Dat is uitzonderlijk divers voor een op dat moment slechts gedoopte religieuze minderheid die diensten in schuilkerken moest houden. De Haarlemse doperse gemeenschap was dan ook relatief groot en groeide zeker met de komst van vele Vlaamse immigranten snel aan. Deze laatste groep nam het initiatief voor eigen wezenzorg. In 1634 stichtte de Vlaamse gemeente De Blok een doopsgezind weeshuis. Het was een van de eerste weeshuizen in het land specifiek bestemd voor een kerkelijke minderheid. Dit duurde tot 1673, toen door een kerksplitsing ook het weeshuis in tweeën opgedeeld moest worden. Het was nog niet gedaan met de versplintering, want in 1685 splitste nog een derde doopsgezind weeshuis zich af. Het zou nog een kleine honderd jaar duren voor de verschillende doopsgezinde richtingen zich verenigden. Vanaf 1784 was de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem een feit en konden de verspreid wonende weeskinderen voortaan terecht bij één instelling. Ze kwamen nog niet in één tehuis terecht, omdat de zorg voor arme kinderen en burgerwezen gescheiden bleef.

Het dagelijks leven binnen de verschillende weeshuizen komt uitgebreid aan bod. Het is aantrekkelijk om te lezen, maar verschilt feitelijk niet van verhalen uit andere tehuizen. Aardig zijn juist de afwijkende geschiedenissen, zoals die over de rumoerige jaren rond 1800. De Franse troepen waren in het land, er waren financiële problemen en de kinderen lieten luidruchtig van zich horen. Dat was in het hele land het geval en had onder andere te maken met de oorlogsplannen van Napoleon. Regelmatig kregen weeshuizen oproepen om hun oudere weesjongens in dienst te laten gaan. Doopsgezinden waren sinds 1672 vrijgesteld van de krijgsmacht en van burgerwachtverplichtingen. In de loop van de achttiende eeuw werd dit ook in eigen kring als een achterhaald principe beschouwd. Dat nam niet weg dat het juist in deze periode voor doopsgezinde weeskinderen een groot verschil maakte. Nog in 1806 werd het privilege verlengd, waardoor wezen uit doopsgezinde tehuizen niet opgeroepen werden. De druk werd steeds groter, tot Nederland in 1811 bij Frankrijk werd ingelijfd en Napoleon ook hier zijn gehate conscriptie invoerde. Een aantal Haarlemse doperse weesjongens kwam daarom alsnog in dienst terecht.

Een bijzondere plaats in dit boek wordt ingenomen door de regenten en regentesen. Van de vier grote inhoudelijke hoofdstukken is er één geheel aan hen gewijd,

mooi geïllustreerd met schilderijen van rijke doperse families. Het hoofdstuk legt het doopsgezinde regentennetwerk in Haarlem bloot, waardoor de link met de weeshuizen soms wat uit beeld raakt. Wel heel direct voor de weezenzorg van belang, is het schilderij dat in 1834 in opdracht geschilderd werd door Jan Adam Kruseman. Voor doperse begrippen was een dergelijk regentenstuk vrij nieuw. Het geeft goed weer dat de Haarlemse doopsgezinden indertijd 'salonfähig' geworden waren. Zij konden hun rijkdom – net als andere regenten – volop uitdragen, zonder dat daar met scheve ogen naar gekeken werd. Na dit jubileum van 200 jaar doopsgezinde weezenzorg kon ook in 1934 nog een eeuwfeest gevierd worden. Enkele decennia later echter had de tijd ook deze instelling ingehaald. Vanaf 1962 sloot het Weeshuis de deuren.

Waar het Haarlemse boek ongeveer stopt, gaat het boek over de Nijmeegse weeshuizen juist verder. Hoewel de periodisering oorspronkelijker is dan van de andere twee boeken, biedt het boek niet veel extra's voor niet-Nijmeegse lezers. De nadruk ligt in *Naar best vermogen* op de recente geschiedenis van De Beide Weeshuizen. Deze bijzondere benaming verwijst naar het Burger Kinderen Weeshuis (sinds 1560) en het Arme Kinderen Weeshuis (sinds 1638). Nadat de laatste weeskinderen begin jaren '50 elders ondergebracht waren, ging het inmiddels samengevoegde regentencollege verder onder de naam De Beide Weeshuizen.

De regenten kwamen aanvankelijk vooral negatief in het nieuws. Rond 1960 ontstond een groot conflict rond het jubileumboek over 400 jaar Burgerweeshuis. De auteur beriep zich op zijn 'historisch geweten' toen de regenten diverse passages wilden wijzigen. Tezelfdertijd lag De Beide Weeshuizen onder vuur bij de gemeente, waar men vond dat de instelling niet meer van deze tijd was. De regenten waren druk doende met nieuwe plannen voor een kleuterdagverblijf, maar de gemeenteraad wilde een andere invulling van het regentencollege. In plaats van bestuursbekwame regenten zochten zij veeleer inhoudelijk deskundige leden, onder andere ook vrouwen. Het leidde tot een patstelling en de collectieve ontslagname van het college. De gemeenteraad kreeg deels zijn zin. Het nieuwe college telde twaalf leden, waaronder twee vrouwen.

Ondanks de opstartperikelen lukte het dit college om kleuterdagverblijf Stijntje Buys voor geestelijk gehandicapte kleuters op te richten. De gemeenteraad bleef er bovenop zitten, zeker nadat de Algemene Bijstandswet in 1965 was ingevoerd. De regenten voelden steeds duidelijker de afstand tussen het kinderdagverblijf en hun financiële ondersteuning. Vanaf 1971 kwam Stijntje Buys in een aparte stichting om in de daaropvolgende jaren te verzelfstandigen. De Beide Weeshuizen kon weer een nieuwe start maken en maakte zich tevens los van de gemeente. De regenten richtten zich voortaan vooral op het financieel steunen van jongerenprojecten. Dit doen zij tot op heden heel bewust als 'regenten', die nog altijd op iedere eerste donderdagavond van de maand vergaderen in de oude regentenkamer. Hoewel het Nijmeegse boekje zeker aan het eind wat weg heeft van een *regentehandleiding anno 2010* en de historische distantie wat uit zicht raakt, kunnen historici met die hang naar traditie alleen maar gelukkig zijn. Als moderne mecenasen zorgen de regentencolleges met enige regelmaat voor interessant historisch leesvoer.

Ingrid van der Vlis
Historisch Onderzoeksbureau Tijdelijk